

उक्तं न कथितम्, सुविचार्यं न सत्यम् परीच्य यत् कृतम् न अनुष्ठितम् । तत् सर्वं सुदीर्घकालेऽपि न सुदीर्घासौ कालस्तस्मिन् न विरकाले व्यतीतेऽपि, विक्त्रिया न विकारम् अन्यथाभावम्, न याति न न प्राप्नोति । वंशरथयुतम् ।

भा०—जैसे पक्षे हुए भोजन से कभी भी विकार नहीं होता है, सुस्थित पुत्र से दुःख नहीं होता है, पतिपरायण की अधर्म नहीं करता है, प्रसन्न हुआ राजा ईर्ष्याकारक नहीं होता है, निष्कपट बोलने से क्लेश नहीं होता है, वे से ही विचार करके काम करने से भविष्य में कभी भी दुःख नहीं होता है । (इसलिये विचार ना के नावल खां के लिये जाना चाहिये) ॥

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमाह—आः ! किमेवमुच्यते ?—
व्या०—एतद्वचनम् न कपोतराजाभिहितं वचनम्, श्रुत्वा न आकर्ष्य, कश्चित् कपोतमण्डलान्तगतः कश्चिदेकः, कपोतः न पारावतः, सदर्पम् न दर्पण सहितं सदर्पं न साहङ्कारम्, आह न ब्रवीति—आः न अनादरे, एवं न निरुसाहम् उक्तप्रकारं वचनम्, किमुच्यते न कथं कथ्यते ।

भा०—दुरु कर्तृत्वर का वचन सुनकर कोई दूसरा कर्तृत्वर अहङ्कार के साथ बोल उठा—अहं, ऐसा उरसाहस्य कर्णों बोलते हो (उससे बोलने का ख्याल मत करो क्योंकि)—
दुष्टस्य वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।

सर्वत्रैवं विचारे च भोजनेऽपि प्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

भा०—आपका लो उपस्थिते हि दुष्टस्य वचनं ग्राह्यम्, सर्वत्र एवं विचारे (सति) भोजनेऽपि प्रवर्तनं न स्यात् । व्या०—आ न समन्तात् पवते आगच्छतीति—आपत् आपदः कालस्तस्मिन् विपत्तिसमये, उपस्थिते हि—प्राप्ते एव, दुष्टस्य न च यो दुष्टस्य ज्ञानदुष्टस्य गुणदुष्टस्य च, वचनम् न उपदेशवाक्यम्, ग्राह्यम् न जनेन स्वीकार्यम्, न तु सर्वत्र, यतः सर्वत्र न सर्वस्मिन् अनपेक्षितदुष्टोपदेशविषये, एवम्—दुष्टवचनं ग्राह्यमिति, विचारे न पर्यालोचने कृते सति, भोजनेऽपि न ग्राह्येऽपि प्रवर्तनं न स्यात् ।

भा०—बड़ी-बड़ी आपत्तियाँ आने पर दुष्टपुरुषों के वचनों को मान कर कार्य करना चाहिये । अल्प कार्य में भी दुष्टों के वचनों को मानने लगे, तो भोजन—जैसा साधारण कार्य भी स्वतन्त्रता से न हो सकेगा । (इसलिये चावल खाने को जाना चाहिये) ॥ २३ ॥

यतः—शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमननं पानञ्च भूतले ।

प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं न वा ? ॥ २४ ॥

भा०—भूतले शङ्काभिः अन्नं पानञ्च सर्वम् आक्रान्तम्, कुत्र प्रवृत्तिः कर्तव्या, कथं न वा जीवितव्यम् । व्या०—भूतले—भुवस्तलं भूतलं तस्मिन्—भूमण्डले, शङ्काभिः—दृढम् अविष्टजनकं न वा इति संशयः, अन्नं—पानं, पानं न पीरक्षीरादिकम्, चेति सर्वम्, आक्रान्तं—व्याप्तम् । एवं सति कुत्र न करिम् विषये, प्रवृत्तिः—

प्रयत्नः, कर्तव्या, नु न (प्रयत्ने) तर्हि पृच्छामि, (हे मित्रप्रिय !) कथं वा न केन प्रकरणे, जीवितव्यं न प्राणितव्यम् ? अतः संशयमात्रेण तण्डुला न त्यक्तव्याः ।

भा०—संसार में खान-पानादि सब पराधीन में अनुकूल होने का संशय रहता ही है, शङ्कामात्र से प्रवृत्ति का निरोध करने से जीवन चरुता में दुर्लभ होता ॥ २४ ॥

तथा जौलम्—ईर्ष्यां घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधेनो निरयशङ्कितः ।

परमायोपजीवी च षडेते दुःखमागताः ॥ २५ ॥

भा०—ईर्ष्यां घृणी तु अलनुष्टः क्रोधतः निरयशङ्कितः परमायोपजीवी च एते षट् दुःखमागताः (भवन्ति) । व्या०—ईर्ष्या—पराऽऽयुद्धयाऽसहिष्णुता विद्यते अस्य इति ईर्ष्या न परोत्कर्षाऽसहिष्णुः, घृणा विद्यते अस्य इति घृणी, सन्तोषरहितः, सवृणा इति यावत् । क्रोधतः न कोपनस्वभावः, द्वेषनशील इति यावत् । निरय-शङ्कितः न सर्वदा शङ्कायुक्तः, परस्य भाग्यं परमायम्, परमायेन उपजीवतीति परमायोपजीवी न पराधीनजीवन इत्यर्थः । एते षट् न षट्संहरकाः जनाः, दुःखं भजन्ते इति दुःखमागताः न श्लेशभाजाः भवन्ति ।

भा०—ईर्ष्यादिक सब दुःख के कारण हैं, इस हेतु से ईर्ष्यावाल, घृणा (नफरत) करने वाल, वृणावाल, क्रोधवाल, शङ्कावाल, पराधीन जीवनवाला मनुष्य दुःख की हो पाता है । (इससे निःशङ्क होकर चावल खाने को जाना चाहिये) ॥ २५ ॥

एतच्छ्रुत्वा तण्डुलकणलोभेन नभोमण्डलाद्वतीर्य सर्वं कपोतस्त-
नोपविष्टाः ।

व्या०—एतद् न अव्यवहितपूर्वमुक्तं वचनम्, श्रुत्वा न आकर्ष्य, तण्डुलानां कणाः तण्डुलकणाः, तेषां लोभस्तेन, नभसः न गगनस्य मण्डलम् तस्मात्, अवतीर्य न अवस्था, सर्वं कपोतः न पारावतः, तत्र न जालाच्छादिते तण्डुलयुक्ते भूतले, उपविष्टाः न निषण्णाः ।

भा०—पूर्वोक्त वचन सुन कर चावलकणों के लोभ से आकाश में से नीचे उतर कर सब कर्तृत्वर जाल पर बैठ गये ।

यतः—सुमहान्त्यपि शाखाणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।

लेचनारः संशयानाञ्च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः ॥ २६ ॥

भा०—सुमहान्त्यपि शाखाणि धारयन्तः बहुश्रुताः संशयानां च लेचनारः अपि लोभ-मोहिताः क्लिश्यन्ते । व्या०—सुमहान्त्यपि—महार्थमतिपादकानि अनेकानि, शाखाणि—
वेदवेदाङ्गादीनि, धारयन्तः न पटन्तः, बहुश्रुताः न बहुविध श्रुतानि येषां ते, विदुल-
ज्ञानसंपन्नाः, अत एव संशयानां न बहुविध सन्देहानाम्, लेचनारः न निराकर्तारः
पण्डिता अपि, लोभेन मोहिताः लोभमोहिताः न लोभपरवशाः सन्तः, क्लिश्यन्ते—
श्लेशमापद्यन्ते ।

भा०—वेद-शास्त्रों को पढ़े हुए और हर तरह के सन्देहों को दूर करने वाले पण्डित लोग भी लोभ से दुःख पाते हैं (तो चावलों के लोभी इन पशियों की भावधि आने में क्या आश्चर्य ?) ॥ २६ ॥

अन्यच्च—लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते ।

लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ २७ ॥

अ०—(यथावत् बोध्यः) । भा०—लोभात् = घनाधारपरद्वलः, क्रोधः=क्रोधः, प्रभवति = जायते, एवमेव लोभात्, कामः = विषयभोगावाप्त्या, प्रजायते, एवमेव लोभात्, मोहः = विचारवैमुख्यम्, अविवेकिवन्मिति यावत्, नाशः = मृशुः च, जायते, अत एव लोभः पापस्य = सर्वविधानिष्टस्य, कारणं = मूलं भवतीति ।

भा०—लोभ से लोभनीय वस्तु का प्रतिरोध करने वाले पर क्रोध होना है और लोभ से ही क्रिओं के फंसे में फंस जाने से कामवासना पैदा होती है और लोभ से ही पापाचरण करने वाले को सत्य-असत्य का विचार भी नहीं सुझता, इससे कभी प्राणहानि भी हो जाती है । अतः लोभ ही मनुष्य का कारण है ॥ २७ ॥

अन्यच्च—असम्भवं हेमसुगस्य जन्म तथाऽपि रामो लुब्धमे मृगाय ।

प्रायः समापन्नविपत्तिकाले पुंसां धियः अपि प्रायः मलिना भवन्ति ॥ २८ ॥

अ०—हेमसुगस्य जन्म असम्भवं (भवति) तथाऽपि रामः मृगाय लुब्धमे । समापन्नविपत्तिकाले पुंसां धियः अपि प्रायः मलिना भवन्ति । व्या०—हेमः = सुवर्णस्य मृगः=हरिणस्तस्य, जन्म = वक्रवः, असम्भवं=सम्भवरहितमेव, तथाऽपि = 'सुवर्णमृगो न भवती'ति ज्ञानसंश्लेषि, रामः = रमन्ते यो गिनोऽस्मिन् सः रामः दाशरथिः भगवान्, मृगाय = सुवर्णहरिणाय, लुब्धमे = लोभाधीनो बभूव । यतः समापन्नाश्च ताः विपत्तयः समापन्नविपत्तयः = निकटवर्त्यापदः, तासां कालस्तस्मिन्, पुंसां = विदुषानामपि जनानाम्, धियः अपि, प्रायः = बाहुल्येन, मलिनाः = मोहिताः कर्तव्याऽकर्तव्यविचारशून्याः, भवन्ति ।

भा०—सुवर्ण का हरिण हो ही नहीं सकता है, तो भी श्री रामचन्द्र भगवान् सुवर्णमृग में लुब्ध हो गये, इस दृष्टान्त से निश्चय होता है कि विपत्ति आने के समय में बड़े पुरुषों की बुद्धि भी मलिन (विचारशून्य) हो जाती है (तो कद्दूतरोही बुद्धि के लिये क्या कहना ?) ॥ २८ ॥

अनन्तरं ते सर्वे जालनिबद्धा बभूवुः, ततो यस्य वज्रनात् तत्रावलि-

न्यतास्तं सर्वे तिरस्कुर्यान्ति स्म ।

व्या०—अनन्तरं=निवृत्तानन्तरम्, ते सर्वे=कपोताः, जालेन निबद्धाः=संघताः बभूवुः । ततः = वनधनानन्तरम् यस्य = यत्कपोतस्य, वज्रनात् = वाक्यश्रवणत् तत्र = जालाच्छादितभूतले, अवलिब्रिताः = अवच्छेदाः, तं = कपोतम्, ते सर्वे = कपोताः, तिरस्कुर्यान्ति स्म ।

भा०—बैठने के बाद वे सब कद्दूर जालमें बंध गये, तब जिस (कद्दूर) के कहने से वे सब कद्दूर, जालयुक्त भूतल में उतरे थे, उस (कद्दूर) का तिरस्कार करने लगे ।

यतः—न गणस्याप्राप्तो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं फलम् ।

यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते ॥ २९ ॥

अ०—(कश्चित्) गणस्य अप्रप्तः न गच्छेत्, कार्ये सिद्धे फलं समम् (भवति) यदि कार्यविपत्तिः स्यात्, यत्र (सर्वे) मुखरः हन्यते । व्या०—गणस्य=समूहस्य, गण्डलस्थिति यावत् । अप्रप्तः=अप्रेषप्रयायी भूवेत्यर्थः, न गच्छेत्=न प्रवर्तते, यतः कार्ये = चिकीर्षिते कर्मणि, सिद्धे = निष्पन्ने सति तु, फलम्=हृदयाभः, मर्म=मुख्यम्, समाप्तं भवतीति । यदि चेत् कार्यविपत्तिः=कार्यस्य चिकीर्षितस्य विपत्तिः=अनिष्पत्तिः, स्यात्, तदा तत्र तन्निमित्तविषये, तेषु मध्ये वा, सर्वे, मुखरः=मुख-वाक् अस्ति आज्ञा-प्रदत्तेन अस्य इति मुखरः=आज्ञाकारी प्रवक्तृक इत्यर्थः । हन्यते=तिरस्कृत्यते इति ।

भा०—किसा भा कार्य में समुदाय का नेता नहीं होता, क्योंकि कार्यसिद्धि होने पर सब समानफलभागी बनते हैं और कार्यसिद्धि नहीं होने से नेता को ही अपयश तथा तिरस्कार का पात्र (सब) बनाने हैं ॥ २९ ॥

तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच—नाऽयमस्य दोषः । यतः—

भा०—प्रवर्तक कद्दूर के तिरस्कार को सुनकर चित्रग्रीव ने कहा—इस (प्रवर्तक कद्दूर) का यह दोष नहीं । क्योंकि—

आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।

मातृजङ्घा हि वरसस्य रतम्भीभवति वन्यने ॥ ३० ॥

अ०—हितः अपि आपतन्तीनाम् आपदां हेतुताम् आयाति, हि मातृजङ्घा वरसस्य वन्यने रतम्भीभवति । व्या०—हितः अपि=या हितकरः सोऽपि, आपतन्तीनाम्=आगच्छन्तीनाम्, अवसर्यमाविनीनाम्, आपदां=विपदां, हेतुतां=निमित्त-कारणताम्, आयाति=आप्नोति । हि यतः मातुः जङ्घा मातृजङ्घा = परमहितकारी अपि रवजनन्या ऊरुप्रदेशः, वरसस्य वन्यने = संयमनं, रतम्भीभवति = न रतम्भः अस्तरम्, अस्तरम्भः रतम्भो यथा सम्प्रदामानरतया भवति इति रतम्भीभवति, वन्यनस्तरम्भी भवतीति ।

भा०—सदा हित करनेवाला जन भी अवश्य आनेवाली आपत्तियों में निमित्तभूत हो जाते हैं, क्योंकि गौ की जाँव कभी (दोहन के समय) बछड़े का वन्यनस्तरम्भरूप भी होती है । इसलिये यह कद्दूर निर्दोष है ॥ ३० ॥

अन्यच्च—स वन्युर्यो विपन्नानामापदुद्धरणक्षमः ।

न तु भीतपरिचाणवस्तृपालम्भपण्डितः ॥ ३१ ॥

अ०—यः विपन्नानाम् आपदुद्वरणक्षमः (भवति) स वन्युः (भवति) भीतपरि-
त्राणवत्सुपालभ्यमपिडितः तु न (वन्युः भवति) । व्या०—यः = जनः, विपन्नानाम् =
आपदाक्रान्तानाम्, आपदुद्वरणक्षमः = विपन्नयः उद्वरण = परित्राणं तत्र
क्षमः = समर्थः, आपत्तिकाले रक्षणकर्ता भवति इत्यर्थः । सुः जनः वन्युः = रवजनः
भवति, यस्तु भीतपरित्राणवत्सुपालभ्यमपिडितः = भीतानां = विपन्नानां परित्राणा-
भ्यम् यद्वस्तु = कार्यम्, तस्मिन् उपालभ्यः = तिरस्कारः तस्मिन् पिडितः = कुशलः,
विपन्नराहतानाम् उपालभ्यकर्ता इत्यर्थः । तु = पुनः, न स्वजनः भवति ।

भा०—जो पुरुष विपत्तियों से बचाता है वही वन्यु है । विपत्तियों के आने पर रक्षण
नहीं करके केवल तिरस्कार करने में कुशल जो पुरुष है वह वन्यु नहीं है ॥ ३१ ॥

विपन्नकाले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम्, तदत्र धैर्यमवलम्ब्य
प्रतीकारश्चिन्त्यताम् । यतः—

व्या०—विपन्नकाले-विपदाय = आपदा का कालः = वर्तमानसमयः तस्मिन्, विस्मय
एव = व्याकुलचित्तता, अधैर्यमिति यावत् । कापुरुषलक्षणम् = कृत्स्नतः = लघुः
पुरुषः कापुरुषवत्तस्य लक्षणं = चिह्नं भवतीति । तत्-तस्मादेतोः, अत्र = एतादृशोऽ-
स्मिन्नापत्तिसमये, धैर्यम् = धोराणां भावो धैर्यम् = अथाकुलताम्, गार्भीर्यमिति
यावत् । अवलम्ब्य = आश्रित्य, प्रतीकारः = जालवन्धनविमुक्तुरायाः, चिन्त्यताम् ।

भा०—आपत्काल में व्याकुल होना ही हलके पुरुषों का लक्षण है, इसलिये धीर
रखकर इस जाल बन्धन से छुटने का उपाय खोजो । क्योंकि—

विपदि धैर्यमथानुदये क्षमा

सदासि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिव्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धिर्मादं हि महात्मनाम् ॥ ३२ ॥

अ०—विपदि धैर्यम्, अशुदयं क्षमा, सदासि वाक्पटुता, युधि विक्रमः, यशसि
चाभिरुचिः, श्रुतौ व्यसनम्, इदं हि महात्मनां प्रकृतिसिद्धम् । व्या०—विपदि =
आपत्तिसमये, धैर्यं = चित्तस्थाव्यग्रता, गार्भीर्यमिति यावत्, अथ च अशुदये =
सम्पन्नाभ्ये, क्षमा = क्षान्तिः अतौद्धत्यम्, अनुकुलतेति यावत्, सदासि = विबुधजन-
समायाम्, वाक्पटुता = वाचा = वाणीनां पटुता = सशुक्तिश्रवणमधुरता इष्टाग्रहिता
च, युधि = संश्रामे, विक्रमः = जयशीलपराक्रमयुक्तश्रुता, यशसि = आनुष्मिके
यशसि रक्षितौ, अभिरुचिः = तीव्रामिलाष, श्रुतौ = शाले, व्यसनम् = अत्यन्तमा-
सक्तिः, इदं हि = एतत् सर्वमेव (हि = निश्चयायकं) महात्मनाम् = महात् धैर्यादि-
भिरुदारः आत्मा येषान्ते तेषां = सपुरुषाणाम्, प्रकृतिसिद्धम् = प्रकृत्या स्वभावेन
सिद्धं सम्पन्नम्, सहजमिति यावत् ।

भा०—आपत्काल में भीतता रखना, समर्थ होने पर भी क्षमा रखना, समा में बोलने
में चतुर होना, युद्ध में डूब वीर होना, कीर्ति में रुचि होना, शान्ति में प्रेम होना,
महापुरुषों के ये सब स्वभाव जन्मसिद्ध होते हैं ॥ ३२ ॥

सम्पदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च भीरुत्वम् ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ ३३ ॥

अ०—सम्पदि यस्य हर्षो न (भवति), विपदि विषादो न (भवति), रणे च
भीरुत्वं (न भवति); तं भुवनत्रयतिलकं सुतं (काचित्) जननी विरलं जनयति ।
व्या०—सम्पदि = सम्पत्तौ सस्याम्, यस्य = यजनस्य, हर्षः = आनन्दतिथयः, न
भवति, विपदि = विपत्तौ सस्याम्, विषादः = खेदः अनुत्साहः, न भवति, अथ च रणे =
संग्रामे सति, भीरुत्वं = मयशीलत्वम्, न भवति, तन्तादृशगुणयुक्तम्, अत एव भुवन-
त्रयतिलकम्-भुवनानां = स्वर्गमर्त्यपातालानां त्रयं, तस्य तिलकः विशेषकः, तस्म-
न्नि-लोकश्रेष्ठमित्यर्थः । सुतं = पुत्रम्, काचित् जननी = माता, विरलं = स्तोकं यस्मिन् कर्मणि
यथा भवति तथा तत् कदाचित् क्वचिदिति यावत्, जनयति = प्रपूते । आदर्शवृत्तम् ।
भा०—सम्पत्तिकाल लाभ होने पर जिसको हर्ष नहीं है, विपत्ति आने पर जिसको शोक
नहीं है और युद्ध के मौके पर जिसको कुछ भी भय नहीं है, ऐसे गुणों से युक्त तिलकज्य
पुत्र को कभी कोई माता जन्म देती है ॥ ३३ ॥

अन्यच्च—पटु दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ३४ ॥

अ०—इह भूतिमिच्छता पुरुषेण निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं दीर्घसूत्रता
(इति) पटु दोषाः हातव्याः । व्या०—इह = अस्मिन् संसारे, भूति = सम्पदम्-अशुदयम्
इच्छता = वाञ्छता, पुरुषेण = जनेन, निद्रा = स्वापः, तन्द्रा = नाड्यम्, कार्याऽनुत्साहः,
भयं = भीरुत्वभावः, क्रोधः = कोपनम्, आलस्यं = परिश्रमाविश्रुता, दीर्घ = चिरकालेन
सूत्रम् = ईषितकार्यव्यवस्था यस्य सः, तस्य भावः, चिरक्रियतेति अर्थः । इति पटु-
संस्थाका दोषाः, हातव्याः = सर्वथा रयक्तव्या इति ।

भा०—इस संसार में अशुदयकी इच्छावाले लोग—निद्रा, तन्द्रा, भय, क्रोध, आलस्य,
दीर्घसूत्रता—इन छह दोषों का त्याग करें ॥ ३४ ॥

इदानीमपि एवं क्रियताम्—सर्वैरेकचिन्तीभूय जालमादाय
उद्धीयताम् ।

भा०—अब भी ऐसा करो कि हम सब एकचित्त होकर जाल को लेकर उड़ चले ।

यतः—अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ ३५ ॥

अ०—अल्पानामपि वस्तुनां संहतिः कार्यसाधिका (भवति, यथा) गुणवत्त्वमा-
पन्नैः तृणैः मत्स्यदन्तिनो बध्यन्ते । व्या०—अल्पानामपि निर्वहणानां क्षुद्राणां बहुतां-
मापि, संहतिः ससुदायः मेलनम्, कार्यस्य साधिका कार्यसाधिका मूलत्तरकामस्य
सम्पादयित्री भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—तृणैरिति । यथा गुणरवं न रज्जुभावम्,
आपन्नैः न प्रासैः, तृणैः निर्वहलैः तृणवासैः, मत्साश्च ते दन्तिनः मत्स्यदन्तिनः न बहु-
बलाः करिणः, बध्यन्ते न नियम्यन्ते ।

भा०—जैसे बहुत तृणों को बनाई हुई रस्सी मदनमत्त हाथी को बाँधती है । जैसे ही
निर्वहल तथा क्षुद्र चीजें भी मिलकर बड़े कार्य को सिद्ध करती हैं ॥ ३५ ॥

संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि ।

तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ३६ ॥

अ०—पुंसां अल्पकैः अपि स्वकुलैः सह संहतिः श्रेयसी, तुषेणापि परित्यक्ताः
तण्डुलाः न प्ररोहन्ति । व्या०—पुंसां नञानाम्, अल्पकैः अपि निर्वहलैः स्वल्पस-
ङ्ख्याकश्चापि, स्वकुलैः स्वस्य कुलानि ज्ञातिबान्धवाः, तैः, सह संहतिः न मेलनम्
एकता श्रेयसी न कल्याणकारी भवति । तत्र व्यतिरेकिदृष्टान्तमाह—तुषेणैति । यथा
तुषेण न क्षुद्रेणापि, तुषेण, परित्यक्ताः निर्विप्लवाः, तण्डुलाः, न प्ररोहन्ति न अङ्कुरम्
उद्गमयितुं समर्था भवन्ति इति ।

भा०—मनुष्यों को अपने थोड़े और निर्वहल भी कुछ विजनों से मेल रखना ही अच्छा
है, क्योंकि चावल भी अपने खिलकों से अलग होने पर अङ्कुर को पैदा नहीं कर सकता ॥

इति विचित्रस्य पक्षिणः सर्वे जालमादाय उत्पतिताः, अनन्तरं स
व्याधः सुदुराज्जालापहारकांस्तान् अवलोक्य पश्चाद्भावितोऽचिन्तयत्—
व्या०—सर्वे न समस्ताः, पक्षिणः न कपोताः, इति न उक्तप्रकारेण, विचित्रस्य न मन्त्रं
कृत्वा, जालं न पाशम्, आदाय न नीत्वा, उत्पतिताः । अनन्तरम् न उद्ब्रूयन्त
परम्, सः न पूर्वोक्तः, व्याधः, सुदुरावन्मतिदूरम्, जालस्य अपहारकान्, तान् न
कपोतान्, अवलोक्य, पश्चात् न दृष्ट्वा, भावितः सन् अचिन्तयत् ।

भा०—ऐसी सलाह करके सब कबूतर जाल को लेकर उड़ गये, तब वह व्याध भी
जाल लेकर जाते हुए कबूतरों को देखकर दूर तक पीछे-पीछे दौड़ता हुआ विचारने लगा—

संहतारु हरन्त्येते मम जालं विहङ्गमाः ।

यदा तु निपतिष्यन्ति वशमेष्यन्ति मे तदा ॥ ३७ ॥

अ०—एते विहङ्गमारु संहताः मम जालं हरन्ति, तु यदा निपतिष्यन्ति, तदा मे
वशम् एष्यन्ति । व्या०—एते, विहायसा आकाशेन गच्छन्तीति विहङ्गमाः न कपो-
तारु, संहताः न मिलिताः सन्तः, मम (व्याधस्य) जालं न पाशम्, हरन्ति न नीत्वा

पलायन्ते, तु न किन्तु, यदा भूतले निपतिष्यन्ति न भवतिरिष्यन्ति, तदा मे (व्याधस्य),
वशम्, एष्यन्ति न प्राप्यन्तीति ।

भा०—ये सब कबूतर मिलकर मेरे जाल को ले जा रहे हैं, लेकिन जब पृथिवी पर
उतरेंगे तब अवश्य मेरे हाथ आ जायेंगे ॥ ३७ ॥

ततस्तेषु चक्षुर्विषयमतिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः । अथ
तुष्यकं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोता ऊचुः—स्वामिन् ! किमिदानीं कर्तुमुचितम् ?

चित्रप्रीव उवाच—

व्या०—ततः अनन्तरम्, किन्तु इति यावत्, तेषु पक्षिषु न कपोतेषु, चक्षुर्वि-
षयस्तन्मन्त्रमुपलब्धताम्, अतिक्रान्तेषु न अतीत्य गतेषु सः सु, सः न यावत्, व्याधः
निवृत्तः न जालाशायपि विहाय स्वस्थानं प्रति गतः । अथ न अनन्तरम्, ते कपोताः,
तुष्यकं न व्याधम्, निवृत्तं दृष्ट्वा न प्रतियुक्तमवलोक्य, ऊचुः न कपोतराजं पप्रच्छुः,
स्वामिन् ! (वृद्धसम्बोधने), इदानीम् न अस्मिन् समये, किं न कीदृशः दयापारः,
कर्तुम् न अनुष्ठानम्, उचितं न योग्यम्, तदा चित्रप्रीवः, उवाच न उक्त्वान् ।

भा०—लकिन जब वे कबूतर अदृश्य हो गये, तब व्याध घर लौट गया । उससे बाद
व्याध को लौटे हुए देखकर सब कबूतरों ने वृद्ध कबूतर से पूछा—स्वामिन् ! अब क्या करना
चाहिये ? चित्रप्रीव ने जवाब दिया—

माता भिन्नं पिता चेति स्वभावात् त्रितयं हितम् ।

कार्यकारणतश्चाऽन्ये भवन्ति हितबुद्धयः ॥ ३८ ॥

अ०—माता भिन्नं पिता च इति त्रितयं स्वभावाद् हितम् (भवति) । अन्ये च
कार्यकारणतः हितबुद्धयः भवन्ति । व्या०—माता न स्वजननी, भिन्नं न स्वाभावि-
कम्, सुहृत्, पिता न स्वजनकश्च, इति एतत्, त्रितयं न्यवयवम्, हितं न सर्वदा स्वभावत
एव हितकरं भवति । अन्ये न पृथग्विषय इतरे तु, कार्यं च कारणं च ताः श्याम्,
केचित् कार्यवशात्, केचित् च कारणवशात्, हितबुद्धयः न हिता बुद्धिर्येषान्ते हित-
करा भवन्ति इति ।

भा०—माता, भिन्न और पिता ये तीनों स्वभाव से ही हित करने वाले होते हैं और
दूसरे तो कार्य-कारण रूपी स्वार्थ के लिए हितकारी बन जाते हैं ॥ ३८ ॥

तन्मे भिन्नं हिरण्यको नाम मूषिकराजो गण्डकीतीरे चित्रवने निव-
सति, सोऽस्माकं पाशांश्छेत्स्यति इत्यालोल्य सर्वे हिरण्यकविबरस-
मीपं गताः, हिरण्यकश्च सर्वदा अपायशङ्कया शतद्वारं विवरं कृत्वा
निवसति ।

व्या०—तत् न तस्मात्, भिन्नस्य सदा हितकरत्वात्, मे भिन्नं न मम गाढसुहृत्
४ हि० मि०

‘हिरण्यक’ इति नाम्ना प्रसिद्धः, मूषिकानां राजा इति मूषिकराजः ‘गण्डकी’ नाम-
नद्यास्तीरं तरिमन्, चित्रं च तद् वनं च तरिमन्, निवसति=वासं करोति । सः
हिरण्यकः, अस्माकं=सर्वेषां कपोतानाम्, पालान्=पशून्, छेदयति=हन्ति विना-
रथिष्यति, इति=इत्येवम् आलोच्य=विचार्य, सर्वे कपोताः, हिरण्यकस्य चित्रं
=बिलम्, तस्य समीपं=निकटम्, गताः । हिरण्यकः, सर्वदा=अनन्तरम्, अपायस्य
=नाशस्य विध्वंस्य मरणस्येति यावत्, सङ्का तथा शतद्वारं=शतं द्वाराणि निर्ग-
मनप्रवेशमार्गं यस्य तत् तादृशम्, चित्रं=विलं गृथिष्यन्वर्तयन्, कृत्वा, निवसति
=निर्भयः सन् वसति ।

भा०—रसलिप् मेरा भिन्न हिरण्यक नाम का चूहों का राजा गण्डकी नदी के किनारे
विजयन में रहता है, वह हम लोगों के वन्यों को काटेगा । ऐसा विचार करके सब कबूतर
हिरण्यक के निवासस्थान (बिल) पर गये । हिरण्यक भी सदा बिलों की सङ्का से सँकड़े
मुख का बिल बनाकर रहता है ।

ततो हिरण्यकः कपोताऽवपातमयाञ्चकितः तूष्णीं स्थितः । चित्र-
ग्रीव उवाच—‘सखे हिरण्यक ! कथमस्माद्य सम्भाषसे !’ ततो हिरण्य-
कस्तद्वचनं प्रत्यभिज्ञाय ससम्भ्रमं बहिर्निःसृत्य अववीत्-आः ! पुण्य-
वानस्मि प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः समायातः—

व्या०—ततः विवरं प्रति गमनानन्तरम्, हिरण्यकनामा मूषिकराजः, कपोता-
नाम् अवपातः=वेगात् पक्षगदसहितम् अत्रोदणं, तस्माद् यद् भयं तस्मात्,
चकितः सञ्चान्तः सन्व्रतः सन्, तूष्णीं=मौनम्, स्थितः=तरस्यै । ततः चित्र-
ग्रीवानामा कपोतराजः, उवाच=उक्त्वा, सखे=मित्र ! हिरण्यक ! कथं=केन
हेतुना, अस्मान्=नः कपोतान्, न सम्भाषसे=हं न सम्भाषयसि, ततः=चित्रग्रीवो-
क्तिश्रवणानन्तरम्, हिरण्यकनामा मूषिकराजः, तस्य चित्रग्रीवस्य वचनं श्रुत्वा,
प्रत्यभिज्ञाय=ज्ञात्वा परीक्ष्य, ससम्भ्रमं=सम्भ्रमेण=आनन्दोत्साहेन सहितं यथा
स्यात् तथा, विवरात् बहिःप्रदेशे, निःसृग्याञ्चकितं=आगस्य उक्तवान्, आः (आश्च-
र्यार्थोऽव्ययम्) पुण्यवान्=पुण्यमस्ति अस्य पुण्यात्मा, अस्मि=भवास्मि, यद् मे=
सम, प्रियसुहृत्=ग्रीणातीति प्रियः कोऽयं इदम् यस्य नः सुहृत्=प्रियश्चासौ सुहृ-
न्चेति प्रियसुहृत्=गाढप्रेमस्वपदं सखा चित्रग्रीवः समायातः=आगतः ।

भा०—बिल पर कबूतरों के जाने के बाद कबूतरों के उतरने की आवाज से भयभीत
होकर वह हिरण्यक चुपचाप हो रहा, तब चित्रग्रीव बोला—मेरे हिरण्यक ! हमसे इतने
नहीं बोलते हो ? हिरण्यक अपने भिन्न के उस वनन को पड़चान कर बड़े आनन्द उत्तान
के साथ बाहर आया और बोला—ओहो ! मेरा पुण्योदय हुआ क्योंकि आज मेरे भिन्न
मित्र चित्रग्रीव आये हैं ।

यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥ ३९ ॥

अ०—यस्य मित्रेण सम्भाषः, यस्य मित्रेण संस्थितिः, यस्य मित्रेण संलापः,
(भवति) इह ततः पुण्यवान् नास्ति । व्या०—यस्य=जनस्य, मित्रेण=सुहृदा
सह, सम्भाष=सम्भाषा वार्तालापः भवति, यस्य=जनस्य, मित्रेण सह, संस्थितिः=
एकत्र वासः भवति, यस्य=जनस्य, मित्रेण सह संलापः=परस्परहस्यविचारदिकं
च भवति, इह=अस्मिन् संसारे, ततः=तस्मान्नानात्, पुण्यवान्=पुण्यशाली,
अन्यः कश्चिदपि नास्तीति ।

भा०—जिसका मित्र के साथ सम्भाषण होता है, जिसका मित्र के साथ रहना होता
है, तथा जिसका मित्र के साथ रहस्य विचार होता है, उस पुरुष के समान पुण्यशाली
दूसरा कोई नहीं है ॥ ३९ ॥

अथ पाशवद्भ्योऽतान् दृष्ट्वा सविस्मयः क्षणं स्थित्वा उवाच—
सखे ! किमेतत् ? चित्रग्रीव उवाच—‘सखे ! अस्माकं प्राक्तनजन्म-
कर्मणः फलमेतत्’ ।

व्या०—अथ=बहिर्निःसरणानन्तरम्, एतान्=कपोतान्, पाशवद्भ्योऽतान्=पाशेन
बद्धान्, दृष्ट्वा, सविस्मयः=विस्मयेन आश्चर्येण सहितः सन्, क्षणं=क्षणमात्रम्,
स्थित्वा=रतव्यवेनाऽवस्थाय, (स हिरण्यकः) उवाच=उक्त्वा, सखे ! =मित्र !
चित्रग्रीव ! एतद् पाशबन्धनम्, किं=किं किमिति जातम् ? चित्रग्रीव उवाच=
प्रष्टुक्तवान्—सखे ! =मित्र हिरण्यक ! एतद् अस्माकं=सर्वेषां कपोतानाम्,
प्राग्भवं प्राक्तनम्, प्राक्तनं च तत्त्वम्, प्राक्तनजन्म, तस्मिन् कृतं कर्म तस्य,
पूर्वभवकृताऽनिष्टसंस्मरणं फलं=परिणामः अस्तीति ।

भा०—बाहर आने के बाद जाल से बंधे हुए सब कबूतरों को देखकर आश्चर्य के साथ
क्षणमात्र रतव्य हो के हिरण्यक बोला—मित्र चित्रग्रीव ! यह बन्धन कैसे हुआ ? चित्रग्रीव ने
कहा—मित्र हिरण्यक ! यह बन्धन हमारे पूर्वजन्मकृत पापों के फलस्वरूप उपस्थित हुआ है ।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च

यावच्च यत्र च शुभाऽशुभमात्मकर्म ।

तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च

तावच्च तत्र च विधातृवशादुपैति ॥ ४० ॥

अ०—यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाऽशुभम्
आत्मकर्म (भवति) विधातृवशात् तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तावच्च तत्र
च तच्च उपैति । व्या०—यस्माद्=यस्कारणाच्च, येन=करणेन च, यथा=येन

प्रकारेण च, यदा न यस्मिन् काले च, यत् न यादृशं च, यावत् न यपरिमाणं च, यत्र च न यस्मिन् स्थले च, शुभञ्च अशुभं च शुभाशुभं न पुण्यदं पापदं च, आत्म-कर्म न आत्मतः स्वस्थ कर्म कर्तव्यं भवति । विधातुवशात् न विधातुः वशः तस्माद् दिष्टधीनतः, तस्माच्च कारणात्, तेन च कारणेन, तथा च न तेन च प्रकारेण, तदा च न तस्मिंश्च काले, तावत् परिमाणं च, तत्र च स्थले, तत् न तादृशं शुभाशुभं कर्म, उपैति न उपस्थित भवति ।

भा०—जिस कारण से, जिस कारण से, जिस प्रकार से, जिस काल में, जैसा, जितना छोटा-बड़ा, जहाँ-जहाँ जो-जो शुभ वा अशुभ कर्म फल भोगना लिखा होता है, भाग्यवश से उस कारण से, उस कारण से, उसी प्रकार से, वसी समय में वैसा ही छोटा या बड़ा वसी स्थल में वह शुभाशुभ कर्म, फलस्वरूप में परिणत हो के उपस्थित हो जाता है ॥ ४० ॥

रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि च ।

आत्माऽपराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१ ॥

अ०—रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि एतानि च देहिनाम् आत्मापराधवृक्षाणां फलानि (भवन्ति) । व्या०—रोगाः न शरीरव्याधिश्च, शोकः मानसिकचिन्ता च, परीतापः नानाविधा वेदना च, बन्धनं पाशादित्यन्वया च व्यसनं विपत्तिश्च स्त्रीरोगादयो वा, इति रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि, (इतरेतरद्वन्द्वं—उपसर्गं दीर्घत्वं क्रियञादौ कश्चिद्वेद इति परेर्दीर्घता) एतानि रोगादीनि, देहिनाः शरीरिणाम्, आत्मापराधवृक्षाणाम् आत्मनः स्वेषाम् अपराधाः—कृष्णकर्माणि ते पुत्र दुष्टास्तरवस्तेषाम् फलानि न परिणामाः सन्तीति ।

भा०—रोग, शोक, वेदना, बन्धन, व्यसन आदि आपत्तियाँ जो शरीरधारियों को होती हैं, वे सब अपने किये दुष्ट कर्म रूप वृक्ष के फल हैं ॥ ४१ ॥

एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकः (सः मूषिकः) चित्रग्रीवस्य बन्धनं छेतुं सत्वरपमुसर्पति, तत्र चित्रग्रीव उवाच—‘मित्र ! मा भैवं कुरु, (किन्तु) प्रथममस्मदाश्रितानामेतेषां तावत् पाशाँश्छिन्धि, मम पाशां पश्चाच्छेत्स्यसि ।’ हिरण्यकोऽप्याह—‘अहमल्पशक्तिः, दन्ताश्च मे कोमलाः, तदेतेषां पाशाँश्छेतुं कथं समर्थो भवामि ? तत् यावन्मे दन्तान् शुद्ध्यन्ति तावत् तव पाशाँश्छिन्धि । तदनन्तरमप्येतेषां बन्धनं यावत् शक्यं छेत्स्यामि ।’ चित्रग्रीव उवाच—‘अस्त्वेवं तथाऽपि यथाशक्ति बन्धनमेतेषां खण्डय ।’ हिरण्यकेन उक्तम्—‘आत्मपरित्यागेन यदाश्रितानां परिरक्षणं तत्र नीतिवेदिनां सम्मतम् ।’

व्या०—एतत्तदुक्तवाक्यम्, श्रुत्वा आकण्ठ्य, सः हिरण्यकनामा मूषिकः, विश्र

ग्रीवस्य न कपोतराजस्य, बन्धनं न पाशानियन्त्रणम्, छेतुं न विदारयितुम्, सत्वरं न द्रुतम्, उपसर्पति न चित्रग्रीवस्य समीपे गच्छति, तत्र न तस्मिन् समये, चित्रग्रीवः कपोतराजः, उवाच न उक्तवान्, मित्र ! न सुहृद् ! हिरण्यक ! मा मान हि न हि, एवं प्रथमं मम बन्धनच्छेदनप्रयासम्, कुर्वन्निषेधि, किन्तु प्रथमं पूर्वम्, अस्मान् आश्रिताः अस्मदाश्रितास्तेषाम् न अस्मद्द्वयपाणाम् एतेषां कपोतानाम्, तावत् न साकश्येन, पाशाब्धनधनानि, छिन्धि त्वं विदारय, पश्चात् अनन्तरम्, मम (चित्रग्रीवस्य) बन्धनं न पाशम्, छेत्स्यसि न विदारयिष्यसि, हिरण्यकनामा मूषिकराजः, अपि, आह—ब्रवीति, अहम् अल्पशक्तिः अस्मात् लघ्वी शक्तिः सामर्थ्यं बलं यस्य सः, स्वपबलवान् भवामीति । किञ्च मे (हिरण्यकस्य) दन्तान् दीशताः, कोमलाः, जर्जरिताश्च भवन्तीति तत् न तस्माद्धेतोः, एतेषां न सर्वेषां कपोतानाम्, पाशाब्धनधनानि, छेतुं न विदारयितुम् कथं केन प्रकारेण, समर्थः भवामि, तत् तस्माद् असमर्थत्वाद्धेतोः, मेऽस्मत्, दन्तान् दीशताः, यावत् न यावत्समर्थः, न द्रुतयन्ति न भग्नान् भवन्ति, तावत् न तदवधिकालम्, तव (ते चित्रग्रीवस्य) पाशाब्धनधनम्, छिन्धि न भग्नं खण्डयामि, तदनन्तरं न ते बन्धनच्छेदनात् परम्, एतेषां यावतां कपोतानाम्, बन्धनं मपि यावत् शक्यम् न यावता यत्नेन छेतुं शक्यते तावत्, छेत्स्यामि न खण्डयिष्यामि, (एतच्छ्रुत्वा) चित्रग्रीवः कपोतराजः, उवाच—एवम् अस्तु न यत् तवाऽभिमतं तदेव भवतु, तथाऽपि पूर्वम् एतेषां यावतां कपोतानाम्, बन्धनं यथाशक्ति—शक्तिम् अनतिक्रम्य वर्तते इति यथाशक्ति न यावच्छक्यं तावत्, खण्डय न त्वं विदारय, ततो हिरण्यकेन मूषिकराजेन उक्तम्—आत्मनः न स्वस्य परित्यागः इति तेन स्वविविनिमयेनेत्यर्थः । आश्रितानाम् अनुजोविनाम्, यत् परिरक्षणं न रित्राणम्, तत् नीतिवेदिनाम्—नीतिं विदन्ति इति नीतिवेदिनस्तेषां न नीतिज्ञानात्, न सम्मतम् ।

भा०—यह सुनकर हिरण्यक नाम का चूड़ा चित्रग्रीव नामक कपोतराज के बन्धन को काटने के लिये शीघ्रता से जाता है । इतने में चित्रग्रीव ने कहा—मित्र ! ऐसा मत करो । प्रथम हमारे आश्रित इन सब कबूतरों के बन्धन काटो, पीछे मेरा बन्धन काटना, तब हिरण्यक ने कहा—मैं भवपशुक्ति वाला हूँ—और मेरे दांत निर्बल हैं, इसलिए इन सब के बन्धनों को कैसे काट सकूँगा, तो भी जब तक मेरे दांत नहीं टूटेंगे तब तक तुम्हारे (चित्रग्रीव के) बन्धन को काट डालूँ, उसके बाद सबके बन्धनों को जहाँ तक बन सकेगा काटूँगा । तब चित्रग्रीव ने कहा—अच्छा वैसा ही सही; तो भी जहाँ तक बन सके, इन सबके बन्धनों को पहले काटो । तब हिरण्यक ने कहा—अपने को छोड़कर आश्रितों का रक्षण करना यह नीतिज्ञों का सम्मत नहीं है ।

यतः—आपदर्थं धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि ॥ ४२ ॥

अ०—आपदर्थं धनं रक्षेत्, धनैरपि दारान् रक्षेत् । दारैरपि धनरपि आरम्भान् सततं रक्षेत् ।

अ०—आपदां दुर्भिक्षादिविपदासु अर्थः निवारणं तस्मिन्, आपत्तिपरिहारा-
यैवार्थः । धनं = रुच्यसुखार्थिकम्, रक्षेत् = संतुल्य कोवे रथापयेत्, धनैरपि = अर्थः
सुखण्दिभिरपि, सर्वस्वविनिमयेनाऽपीति यावत् । दारान् = विपदां स्त्रियम्,
रक्षेत् = ज्ञायेत्, दारैरपि धनैरपि च = दारधनादिविनिमयेन च, आरम्भान् = रजम्,
सततं = निरन्तरम्, रक्षेत् = ज्ञायेत् इति ।

भा०—दुर्भिक्ष आदि आपत्तियों दूर करने के लिये धन का संग्रह करना और धनको भी छोड़ कर विपत्ति में पड़ी हुई स्त्री को रक्षा करना और स्त्री तथा धन दोनों को छोड़ कर भी आपत्तिग्रस्त अपना (आत्माकी) रक्षा करनी चाहिये ॥ ४२ ॥

अन्यत्र—धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

तान् निघ्नता किञ्च हतं ? रक्षता किं न रक्षितम् ॥ ४३ ॥

अ०—प्राणाः धर्मार्थकाममोक्षाणां संस्थितिहेतवः (भवन्ति) तान् निघ्नता किं न हृतम् (भवति) रक्षता (च) किं न रक्षितं (भवति) । अ०—प्राणाः = असवः, स्वजीवनमिति यावत् । धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च तेषां चतुर्णां पुरुषार्थानामि-
त्यर्थः । संस्थितिहेतवः—संस्थितो = संरक्षणस्य हेतवः = कारणानि, भवन्ति ।
तान् = प्राणान्, निघ्नता=विनाशयता जनेन, किंकिं वस्तु, न हतं=विनाशितं
भवति ? तान् प्राणान् रक्षता = पोषयता च जनेन, किं वस्तु, न रक्षितम् ? अर्थात्
सर्वश्रेष्ठं रक्षितमिति ।

भा०—प्राण ही धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों के कारण है, इसलिये प्राण को नाश करने वालों ने क्या नाश नहीं किया ? अर्थात् सब कुछ नाश किया और प्राण (जीवन) को रक्षण करने वालों ने किस चीज का रक्षण नहीं किया ? अर्थात् सरल रक्षण किया है ॥ ४३ ॥

चित्रभीव उवाच—सखे ! नीतिस्त्वावत् ईदृश्येव, किन्त्वहमस्मदा-
श्रितानां दुःखं सोढुं सर्वथाऽसमर्थस्तेनैदं ब्रवीमि ।

अ०—चित्रभीवनाम्ना कपोतराजः, उवाच=उक्त्वात्, सखे ! मित्र ! हिरण्यक !
(तावत् वाक्यालङ्कारे) नीतिः, ईदृशी=इयत्सिव दृश्यते इति ईदृशी, भवता यादृशी
कथ्यते रवविनिमयेन आश्रितरक्षणम् अन्यथायस्मिन्नेतादृशी, पूर्वकारः निश्चयार्थकः
किन्तु-परन्तु, अहम्, अस्माकम् आश्रितारक्षेणामप्युत्तेषां कपोलानाम्, दुःखं
सोढुम् सर्वथा = सर्वप्रकारेण, असमर्थः = समर्थो न भवामि, तेन हेतुना, ईदृशं =
'अस्मादश्रितारण्यो नश्यन् प्राक् छिन्वि' इति वचनम्, ब्रवीमि = कथयामि ।

भा०—चित्रभीव बोला—मित्र हिरण्यक ! नीति तो तुमने कही वैसी ही है, लेकिन क्या कलें, अपने भग्नजीवियों के कष्ट को सहन करने के लिये मैं सर्वथा असमर्थ हूँ, इस लिये ऐसा बोल रहा हूँ ।

यतः—धनानि जीवितञ्चैव परार्थे प्राज्ञ उरुञ्जेत् ।

सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशो नियते सति ॥ ४४ ॥

अ०—प्राज्ञः परार्थं एव धनानि जीवितञ्च उरुञ्जेत्, विनाशो नियते सति सन्नि-
मित्ते त्यागः वरम् । अ०—प्राज्ञः = प्रज्ञ एव प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः, परार्थे=परोपार्थ
अर्थः प्रयोजनं तस्मिन्, परकार्यसिद्धयर्थम्, धनानि = रुच्यकादीनि, जीवितञ्च =
आत्मप्राणांश्च, उरुञ्जेत्=उच्येत् । कुतः ? इत्याह—विनाशो=धनस्य विनाशो, जीवि-
तस्य च मरणे, नियते सति = निश्चिते सति, सन्निमित्ते=सत् = शोभनम्, उत्तमं
निमित्तं=कारणं परोपकाररूपं तस्मिन्, सकार्यसिद्धावित्यर्थः । त्यागः=धनजीवित-
योर्विसर्जनम्, वरम् = ईष्यिष्यं भवतीति ।

भा०—बुद्धिमान् मनुष्य परोपकारमें ही अपने धन तथा जीवन का उपयोग करे, क्योंकि धन तथा जीवनका नाश कभी न कभी जरूर होगा, इससे सकार्यमें लगाना अच्छा है ॥ ४४ ॥

अयमपरश्चाऽसाधारणो हेतुः—

अ०—अयं=नक्षत्रमाणाप्रकारः, अपरः=द्वितीयोऽपि, असाधारणः=न साधारणः
असाधारणः—मुक्यः, हेतुः = कारणं भवतीति—

भा०—यह भी एक दूसरा मुख्य कारण है—

जातिद्रव्यवलान्धत्वात् साम्यमेषां मया सह ।

ममप्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किं तद् भविष्यति ॥ ४५ ॥

अ०—मया सह एषां जातिद्रव्यवलान्धत्वात् साम्यम्, (भवति) तद् ब्रूहि, मम-
प्रभुत्वफलं किं कदा भविष्यति ? अ०—मया = चित्रभीवेण, सह, एषाम् = एतेषां
मेषां कपोलानाम्, जातिः=कपोतरजम्, द्रव्यं = पञ्चवच्चवादिसम्यत्, बलं=शक्तिः
सामर्थ्यं, तेषाम्, चकारेण सहसासादीनां सप्रहः । साम्यम्=एकरूपता अस्ति । तत् =
तर्हि एव सति, ब्रूहि = कथय, मम प्रभुत्वं ममप्रभुत्वं तस्य फलं = मम आधिपत्यस्य
कर्तव्यफलम्, किंकिंरूपम्, कदा = कस्मिन् समये, भविष्यति, तैव भविष्यतीति ।
भा०—मेरे साथ इन सब के जाति, सम्पत्, बल ये सब बराबर हैं, मेरे में इन सबका
आधिपत्य ही अधिक है । अब कहिये अगर मैं इनका इस वक्त रक्षण न करूँ, तो दूसरा
अधिपत्य का कौन सा फल होगा ? अर्थात् कोई नहीं ॥ ४५ ॥

अन्यत्र—विना वर्तनमेवैते न त्यजन्ति ममान्तिकम् ।

तन्मे प्राणव्ययेनाऽपि जीवयैतान् ममाश्रितान् ॥ ४६ ॥

अ०—एते वर्तनं विना ममाऽनित्यं नैव रयन्निति, तद् मे प्राणव्ययेनाऽपि एतान् ममाश्रितान् जीवय । व्या०—एते=इमे सर्वे कपोताः, वर्तनं=वृत्तिः, विना=ऋते, मम अतितदन्सिद्धिम्, नैव रयन्निति=मुञ्चति, तत्=तस्माद् हेतोः, मे=मम, प्राणानां व्ययः विनिमयस्तेन, अपि, एतान् मम आश्रितान् ममदुर्जीविनः सेवारकान् कपोतान्, जीवय नैव प्रथमं रक्ष ।

भा०—ये सब कबूतर बेचन नहीं लेते, तो भी मेरा साथ नहीं छोड़ते हैं, इसलिये मेरे जीवत के बदले से भी मेरे आश्रित इन सब की रक्षा करो ॥ ४६ ॥

क्रिञ्च—मांसमूत्रपुरीषाऽस्थिपुरितेऽत्र कलेबरे ।

विनश्वरे विहायाऽऽस्थां यशः पालय मित्रं मे ॥ ४७ ॥

अ०—मित्र ! मांसमूत्रपुरीषाऽस्थिपुरिते विनश्वरे अत्र कलेबरे आस्थां विहाय, मे यशः पालय । व्या०—हे मित्र ! हे मित्रे !, मांसं च = पिशितञ्च-मूत्रं च पुरीषं च अस्थि च तैः पुरितं पूर्णं तरिमन्, विनश्वरे=नाशशीले, अत्र=अस्मिन्, कलेबरे=देह आस्थां=ममताम् आदरम्, विहाय=परिष्यज्य, मे=मम, यशः=स्वानुजीविरक्षण-मित्रकां कीर्तिम्, पालय=रक्ष । मांसमूत्रपुरीषाऽस्थिनिर्मितेऽनेति-पाठान्तरम् ।

भा०—हे मित्र ! मांस, मूत्र, मल, दूधियाँ इन सबसे भरे हुए इस क्षणिक शरीर में ममता का त्याग कर मेरे शरणगतक्षणरूप यश का रक्षण करो ॥ ४७ ॥

अपरश्च पर्य—यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।

यशः कायेन लभ्येत तत्र लब्धं भवेन्नय क्रिम् ॥ ४८ ॥

अ०—यदि अनित्येन मलवाहिना कायेन नित्यं निर्मलं यशः लभ्येत, तु तत् किं लब्धं न भवेत् ? व्या०—यदि = चेत्, न नित्यम् अनित्यं तेन = विनाशितं, मलानि वहतीति मलवाही, तेन=मूत्रपुरीषादिपूर्णनाशुद्धेन, कायेन=शरीरेण नित्यम् अश्विनाशि, भ्रुवम्, निर्मलं=विशुद्धम्, यशः=कीर्तिः, लभ्येत=जनैः प्राप्येत, 'तु' पुच्छार्था विकल्पे च' इत्यमरः । तु=भोः हिरण्यक ! तत्=तर्हि, किं वस्तु, न लब्धं=जनैः कः पदार्थो न प्राप्तः, अर्थात् सर्वोऽपि लब्ध इति ।

भा०—अगर अनित्य तथा मलवाही अशुद्ध शरीर से नित्य और विशुद्ध यश मिले, तो क्या नहीं मिला अर्थात् सब कुछ मिला ॥ ४८ ॥

यतः—शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमन्यतमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ४९ ॥

अ०—शरीरस्य गुणानाञ्च अन्तरम् अत्यन्तं दूरं (भवति), शरीरं क्षणविध्वंसि (भवति), गुणाः कल्पान्तस्थायिनः (भवन्ति) । व्या०—शरीरस्य=कायस्य, गुणानां धर्मज्ञानवैराग्यमक्तियशउदयादीनाञ्च, अन्तरं = नभेदः विरूपता, अत्यन्तम्=अति-शयेन, दूरम्=अधिकम्, महदन्तरमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शरीरमिति । शरीरं=कायाः,

क्षणविध्वंसि = क्षणेन अकरमाद् विध्वंसते नश्यति, क्षणमञ्जुरमित्यर्थः । धर्मादयो गुणानु कल्पान्तस्थायिनाः = कल्पस्य महाप्रलयस्य अन्तः शेषरतं यावत् तिष्ठन्ति इति कल्पान्तस्थायिनः, महाप्रलयपर्यन्तं स्थितिमन्त इत्यर्थः ।

भा०—शरीर और गुणों में महात् विभेद है, क्योंकि शरीर तो अकरमात् क्षणमात्र में नष्ट होने योग्य है और धर्मादि गुण तो महाप्रलयपर्यन्त स्थिर रहनेवाले हैं ॥ ४९ ॥

इत्याकर्ष्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकितः सन् अब्रवीत्—'साधु मित्र ! साधु, अनेनाऽऽश्रितत्वात्सत्येन त्रैलोक्यस्याऽपि प्रभुत्वं त्वयि गुज्यते' । एवमुक्त्वा तेन सर्वेषां कपोतानां बन्धनानि छिन्नानि । ततो हिरण्यकः सर्वान् सादरं समूह्य आह—सखे चित्रग्रीव ! सर्वथाऽत्र जालबन्धनविधौ सति दोषमाशङ्क्य आत्मनि अब्रह्मा न कर्तव्यम् ।

व्या०—हिरण्यकः, इति = चित्रग्रीवस्य हृदये वन्यम्, आकर्ष्य, प्रहृष्टमनाः=प्रहृष्टं सन्नुष्टं मनो यस्य सः तादृशः, अत एव च पुलकितः=पुलकः रोमाञ्चः सञ्जा-ता अस्मिन् पुलकितः रोमाञ्चमात्रः सम्, अब्रवीत्, हे मित्र ! साधु साधु = त्वया शोभनमुच्यते, अनेन आश्रितत्वात्सत्येन = कश्चित्सेव वात्सल्य रनेहाऽतिशयस्तेन, त्रैलोक्यस्याऽपि = श्रमार्ण लोकानां समाहारः, त्रिलोकी, (समाहारद्विगुः द्वि-च) त्रिलोकी एव त्रैलोक्यं तस्य अपि, प्रभुत्वं=स्वामित्वम्, त्वयि=भवति, गुज्यते=युक्तं भवति, तेन=हिरण्यकेन, एवमुक्त्वा=हृदयं प्रसन्नावाक्यमभिधाय, सर्वेषां कपोतानां, बन्धनानि=पाशाः, छिन्नानि=विदारितानि, ततो हिरण्यकः सर्वान्=अशेषान् कपो-तान्, सादरम् = आदरेण सहितं यथा स्यात् तथा, समूह्य = समूह्य क् पुलकितम्, आह = उक्त्वात्, सखे ! चित्रग्रीव ! अत्र = एतस्मिन्, जालबन्धनविधौ सति = जालेन बन्धनं तस्य विधिः भवन्त्य, तरिमद् सति, दोषं=दोष अविशुद्ध्यकारिता-रूपमपराधम्, आशङ्क्य = विचिन्त्य, आत्मनि=स्वस्मिन्, अब्रह्मा=स्वस्याऽनादरः, न कर्तव्यम् इत्यर्थः द्यौः ।

भा०—चित्रग्रीव का बचन सुनकर हिरण्यक आनन्दित और पुलकित शरीर बोला-हे मित्र चित्रग्रीव ! तुमने ठीक कहा, आश्रितों पर इन प्रकार के वात्सल्य से तुम्हारे में त्रिलोकी के प्रभुत्व की घोषणा है, ऐसा कहकर उक्त हिरण्यक ने सब कबूतरों के बन्धनों को काट डाला । उसके बाद हिरण्यक आदरपूर्वक सब कबूतरों की पूजा करके बोला—मित्र चित्र-ग्रीव ! इस जाल के बन्धन में अपने आश्रितार्थकारी शत्रु अपराध की मानकर आत्मा के प्रति निन्काराहुति नहीं करना ।

यतः—योऽधिकम् योजनशतात् पश्यतोऽहमिषं खगः ।

स एव प्राप्तकालस्तु पाशबन्धं न पश्यति ॥ ५० ॥

अ०—इह यः खगः योजनशतात् अधिकम् कामिषं पश्यति, स एव प्राप्तकालस्तु

पाशबन्धं न पश्यति । अथा०—इह नभिसन् लोके, यः स्वर्गः—ये न आकाशे गच्छन्ति इति स्वर्गः नश्येनपत्नी, योजनशतत्वं योजनशतत्वं शतं तस्मात्, अधिकत्वं अधिकं दूरात्, शतशः अधिकजनमपि दूरे स्थितः इत्यर्थः । अकिंचनैव मांसादिकम् पश्यति न भवलोकायति, किन्तु स एव श्येनः, प्रासकालस्य न प्रासः प्रयासः कालः (सूर्यः) अन्तर्को यस्य सः तादृशः सन्, तु न पुनः, पाशस्य बन्धनस्य न व्याधिर-
स्तोर्णजालम्, न पश्यति न नाड्यलोकायति ।

आ०—इस जगत् में श्येन (बाज) पक्षी सौ योजन पर की दूरी से भी भक्ष्य पदार्थों में से कोई देखता है, किन्तु जब उसकी दृष्टि निकट आती है तब वह सामने स्थित जाल की ओं नहीं देख सकता ॥ ५० ॥

अपरस्व—शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजमुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताश्च विलोभ्य दृष्टिं तां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥
आ०—शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजमुजङ्गमयोरपि बन्धनं च मतिमतां दृष्टिं तां विलोभ्य मे मतिः (भवति) 'अहो ! विधिः बलवान्' इति ।

आ०—शश्याः चित्तरूपः अस्ति यस्य इति शशी चन्द्रमाः दिवाकरः सूर्यस्तयोः ग्रहपीडनम् ग्रहेण नराहुणा पीडनम् न प्रसनम् । गजमुजङ्गमयोः न गजः हस्ती मुजङ्गमः न सर्पस्तयोरपि न लीलया बहुप्राणिनाशसमर्थयोरपि तयोः बन्धनं न शृङ्खलेन मन्त्रादिना च संयमनम् । मतिमतां—मतिः न आगाधितोचरा योः अस्ति पृथगिति मतिमन्तस्तेषां न विदुषासिष्यः । दृष्टिस्तस्य भावः दृष्टिता तासु न अधिक्यता च विलोभ्य न दृष्ट्वा, स्थितस्य, मे न भ्रम, मतिः न धीः, अहो ! न आश्चर्यं, विधिः न देवम्, बलवान् न प्रबलः सर्वानियामकम्, इति न इत्याकारिका, भवति । दुर्वाणि लोभितवृत्तम् ।

आ०—चन्द्र तथा सूर्य को भी ग्रह (राहु) कृत् पीड़ा देकर, शशी तथा सौर्य को मज्जला तथा मन्त्रों से बन्धन देकर और विद्वान् होने पर भी दृष्टिता देखकर—मुझे निश्चय होता है कि—सबका प्रारब्ध (भोग्य) बलवान् है ॥ ५१ ॥

अन्यच्च—उभोमैकान्तविहारिणोऽपि विद्वताः सम्प्राप्तुमन्यापदं वश्यन्ते निपुणैरगाधस्यलिलान्तरस्थाः समुद्रादपि ।
दुर्नीतं किमिहाऽस्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे शुणः
कालो हि द्यस्वनप्रसारितकरं गृह्णाति दूरादपि ॥ ४२ ॥

अ०—द्वोभौकान्तविहारिणः अपि विद्वताः आपदं सम्प्राप्तुमन्यापदं, निपुणैः अगाधस्यलिलान्तरस्थाः अपि मत्स्याः वश्यन्ते । इह किं दुर्नीतम् अस्ति ? किं सुचरितम् ? स्थानलाभे कः शुणः (अस्ति) ? हि वयसनप्रसारितकरः कालः दूरादपि गृह्णाति । अथा०—व्योमनः न गगनस्य एकान्तः एकः अन्तः उपरिसागरतस्मिन्

विहरन्ति इति व्योमैकान्तविहारिणः न गगनगामिन इत्यर्थः । तादृशा अपि विहृ-
गाः पक्षिणाः, आपदं विपत्तिपाशबन्धनादिरूपम्, सम्प्राप्तुमन्यन्ति न भिक्षागच्छन्ति ।
निपुणः न मत्स्यवधनिष्ठातैः, अगाधस्यलिलान्तरस्थाः अगाधानि न भवत्यस्यशीनं सलिलानि न जालानि यस्मिन् सः तस्मात् न तादृशादपि समुद्रान्तरावाहः, मत्स्याः न भानाः, वश्यन्ते न भिष्यते । इह न अत्र संसारे, किं दुर्नीतं न किं दुश्चरितम् अस्ति, (किं प्रपन्ने) । किं च सुचरितं न सुनीतिः अस्ति ? स्थानलाभे न स्थानस्य निष्पाशन-
प्रदेशस्य लाभः प्राप्तिः तस्मिन् सति, वा कः शुणः अस्ति ? हि न्यस्मात्, वयसन-
प्रसारितकरः—वयसने विपदि प्रसारितौ विस्तारितौ करो हस्तौ येन सः तादृशः,
कालः न सूर्यः, दूरादपि, गृह्णाति न स्वप्रासतां प्रापयति ।

आ०—वेबल आकाश में विहर करने वाले निरपराध पक्षी भी आपत्तियों को पाते हैं, शीघ्र लोभ आगाध समुद्र से भी निरपराध मत्स्यों को पकड़ लेते हैं, तो फिर इस जगत् में क्या सुनीति और क्या दुर्नीति ! दोनों में कुछ भेद मालूम नहीं पड़ता और उत्तमस्थान मिलने पर भी क्या लाभ है ? क्योंकि काल (सूर्य) विपत्ति रूप हाथों को फैलाकर दूर से ही सबको पकड़ लेता है ॥ ५२ ॥

इति प्रबोध्य आतिथ्यं कृत्वा आलिङ्ग्य च तेन संप्रोषितश्चित्रग्री-
वोऽपि सपरिवारो यथेष्टदेशान् ययौ, हिरण्यकोऽपि स्वविवरं प्रविष्टः ।

आ०—इति इत्यर्थः, तेन हिरण्यकेन, प्रबोध्य आधासनं विधाय, आतिथ्यं न विष्ठित भोजनादिकम् पुरुषस्थले इति अतिथिः, तस्य सेवा आतिथ्यम्, कृत्वा न विधाय, आलिङ्ग्य न आलिङ्ग्य, सम्प्रोषितः न विष्टुष्टः, चित्रग्रीवनामा कपोताऽधियः, परिवारेण सहितः सपरिवारः, यथेष्टदेशान् स्वभावितप्रदेशान् प्रति, ययौ न जगाम, हिरण्यकनामा मूषिकराजोऽपि स्वस्य विवरं स्वविवरम्, प्रविष्टः ।

आ०—हिरण्यक ने ऐसी सात्त्वना देकर और अतिथिसत्कार करके आलिङ्गन (परस्पर मिल) कर चित्रग्रीव को विदा किया, चित्रग्रीव अपने परिवार के साथ स्वच्छिन्न देशों के प्रति गया, हिरण्यक भी अपने बिल में ब्रत गया ।

यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि शालानि च ।

पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ॥ ५३ ॥

अ०—(जनेन) यानि कानि शालानि मित्राणि च कर्तव्यानि, कपोतः मूषिकमित्रेण मुक्तबन्धनः, (यथेष्टः) पश्य । अथा०—यानि कानि च न्यादागानि तादृशानि नीचानि महानि वा, शालानि च दूरात्समृद्धाकानि, मित्राणि न सखायः, कर्तव्यानि जनेः विधेयानि । कपोताः न बहदः पारायताः, मूषिक पुत्र मित्रं तेन न बुद्धेण उन्मुहमित्रेण, मुक्तबन्धनः न मुक्तं द्विजं जालस्य बन्धनं वेपान्तं, तादृशाः, यथेष्टः, पश्यन्तदेतत् अवलोकय ।

भा०—छोटे या बड़े बहुत से मित्र करने चाहिये, क्योंकि देखिये सब कदुनर चूहा रूप मित्र से भी वधन से मुक्त हो गये ॥ ५३ ॥

अथ लघुपतनकनामा काकः सर्ववृत्तान्तदर्शी साध्वर्यम् इदमाह—
'अहो हिरण्यक ! श्लाघ्योऽसि, अतोऽहमपि त्वया सह मैत्री कर्तुमिच्छामि, अतस्त्वं मां मैत्रेणाऽनुग्रहीतुमर्हसि' एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि विवराऽभ्यन्तरादाह—'करवम्' ? स द्रुते—लघुपतनकनामा वायसोऽहम् । हिरण्यको विहस्यऽऽह—का त्वया सह मैत्री ?

व्या०—अभ्यन्तरम्, सर्ववृत्तान्तदर्शी—सर्व च तत् वृत्तान्तं च सर्ववृत्तान्तं तत् पश्यति इति सर्ववृत्तान्तदर्शी—विजयप्रियहिरण्यकया जालमोचनरूपवृत्तान्तं प्रत्यक्षीकृत्य, 'लघुपतनक'नामा काकः=वायसः, साध्वर्यम्=आश्रयणं सहितं यथा स्यात् तथा, इदं=अद्यमाणवचनम्, आह=उक्त्वा, अहो ! (आश्चर्यं द्योतकमश्वयम्) । हे हिरण्यक ! त्वं श्लाघ्यः=महोत्तमः, असि=भवसि । अतः=अस्मात् हेतोः, अहम् (वायसः) अपि, त्वया (हिरण्यकेन) सह, मैत्री=सौहार्दं बन्धुत्वम्, कर्तुमिच्छामि=चाच्छामि । अतः=अस्मात् हेतोः, त्वं=भवान्, माम् (वायसमपि), अनुग्रहेण=मित्रभावेन, अनुग्रहीतुम्=अनुग्रहं कर्तुम्, अहसि=योऽयंऽसि, मां मित्रं कृत्वा कृतकृत्यं कुरु इति भावः । हिरण्यकः (उन्मुक्तः) अपि, एतत्=काकोक्तम्, श्रुत्वा=संश्रुत्वाकथं, विवरस्य अभ्यन्तरम्, तस्मात्=विवरमध्यत एव, आह=उत्तवान्, त्वं=भवान् कः=नाम्ना ज्ञात्वा च को व्यक्तिविशेषः असि ? सः वायसः, ब्रूते=कथयति, अहम् 'लघुपतनक'नामा वायसः=काकजातीयः अस्मि । तदा हिरण्यकः, विहस्य=हस्यं कृत्वा, आह=उक्त्वा, त्वया (ककेन) सह, मैत्री=मित्रता, का ?=किंरूपा स्यात् ? द्रुतेन वायसेन सह मैत्री न युक्तैः शब्दैः ।

भा०—उसके बाद सब वृत्तान्त को देखते वाला लघुपतनक नामक कौवा आश्चर्यपूर्ण रूप प्रकार बोला—'हे मित्र हिरण्यक ! तुम प्रशंसा के योग्य (श्रेष्ठ व्यक्ति) हो, इसलिए मैं भी तुमसे मैत्री करना चाहता हूँ, मित्रता से मुझको अनुग्रहीत करो । हिरण्यक (चूहा) भी ऐसा सुनकर चिल के भीतर से हों बोला—'तू कौन है ?' काक बोला—'मैं लघुपतनक नाम का कौवा हूँ ।' तब हिरण्यक हँस कर बोला—'तुम्हारे साथ मित्रता कैसी ?'

यतः—यद् येन युज्यते लोके ब्रुवस्वत् तेन योज्येत ।

अहमन्वं भवान् भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति ॥ ५४ ॥

भा०—लोके येन यद् युज्यते, बुधः तत् तेल सह योज्येत, अहम् अन्नम् (अग्नि) भवान् भोक्ता (अस्ति), प्रीतिः कथं भविष्यति ? व्या०—लोके=संसारे, वेद व्यक्तिविशेषण सह, यतः=यो व्यक्तिविशेषः, युज्यते=योजयितुं युक्तो भवति, बुधः=धीमान् जनः, तत्=व्यक्तिविशेषः, तेन=यो व्यक्तिविशेषण सह, योज्येत=

अहं सूचिकः, अन्नं=काकरस्य भक्ष्यम् अस्मि, भवान्=च काकः, मम सूचिकस्य भोक्ता=अन्ना अस्ति । तथा च आचयोः, भक्ष्यभक्षकयोः, प्रीतिः=सौहार्दं, कथं केन प्रकाशेण, भविष्यति=सम्पत्त्यते ? न कथमपीत्यर्थः ।

भा०—संसार में जो जिसके साथ जोड़ने योग्य होता है, बुद्धिमान् जन उसी के साथ उसको जोड़ता है । मैं (चूहा) तेरा (काक का) खाद्य (भोजन) हूँ और तू (काक) मुझ को (चूहे को) खाने वाला है । तब कैसे प्रीति हो सकती है, अर्थात् नहीं हो सकती ॥ ५४ ॥

अपरञ्च—भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं मतम् ।

शृगालात् पाशवच्छोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः ॥ ५५ ॥

भा०—भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिः विपत्तेः कारणं मतम्, (भवति) शृगालात् पाशवच्छो असौ मृगः काकेन रक्षितः । व्या०—भक्षितुं योग्यः भक्ष्यः, भक्ष्यश्च भक्षकश्च तयोः=खाद्यखादकयोः, प्रीतिः सौहार्दं, कदाचित् अवश्यम्, आपत्तेः=आकस्मिकविनाशस्य, कारणं=निमित्तम् असाधारणहेतुः, मतं=विदुषां सम्मतमस्तीति । विपत्तेरेव (कारणमिति पाठान्तरम्) तथा हि—शृगालात्=भक्षकपटमित्रात् जलुकात् पाशेन जालेन बद्धः नियमितः, असौ=अयोग्यमित्रभावदृष्टान्ततया स्मरणविषयीभूतः, मृगः=भक्ष्यविकल्पदृष्टिणः, काकेन=केनचित् वायसेन बन्धुरूपेण, रक्षितः=पाशादुन्मोचितः ।

भा०—भक्ष्य और भक्षक इन दोनों की प्रीति विपत्ति में हेतु बन जाती है, जैसे भिन्न शृगाल द्वारा जाल में फँसाये गये मृग को कौआ ने बचाया ॥ ५५ ॥

वायसोऽब्रवीत्—कथमेतत् ? हिरण्यकः कथयति—

भा०—लघुपतनक नाम का कौवा बोला—'शृगाल द्वारा फँसाये गये मृग को काक ने मुक्त किया' यह कथा किस प्रकार है । हिरण्यक कहता है—

कथा २

अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नाम अरण्यानी । तस्यां चिरात् महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः । स च मृगः स्वेच्छया अभ्यन्तदृष्टुष्टाङ्गः केनचित् शृगालेनाऽवलोकितः । तं दृष्ट्वा शृगालोऽचिन्तयत्—आः ! कथमेतन्मांसं सुललितं भक्षयामि ? भवतु, विश्वासं तवदुःपादयामि इत्यालोच्य उपसृत्याऽब्रवीत्—'मित्र ! कुशलं ते ?' मृगेणोक्तम्—'करवम्' ? स द्रुते—'क्षुद्रबुद्धिनासा जम्बुकोऽहम् । अत्राऽरण्या वन्दुहीनो सुतवत् एकाकी निवसामि, इदानीं त्वां मित्रमासाद्य पुनः सधनशुर्जावलोकं प्रविष्टोऽस्मि, अबुना तवाऽनुचरेण मया सर्वथा भवितव्यमिति' । मृगेणोक्तम्—'एवमस्तु' ।